

ЕВОЛЮЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА ПИТАЛЬНІ РЕЧЕННЯ: СЕМАНТИЧНИЙ І КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТИ

У статті досліджено і проаналізовано еволюцію лінгвістичних поглядів на семантичну і комунікативну будову питальних речень, також розглянуто функціонально-семантичну організацію питальних речень на комунікативно-прагматичному рівні та досліджено питальні речення в комунікативному аспекті, проаналізовано семантичні особливості питальних речень, вивчено їх функціональну спрямованість у мовленнєвому акті, детально висвітлено особливості бажальної семантики питальних речень.

Ключові слова: речення, питальне речення, комунікація, семантика.

В статье исследована и проанализирована эволюция лингвистических взглядов на семантическое и коммуникативное строение предложения, также рассматривается функционально-семантическая организация вопросительных предложений на коммуникативно-прагматическом уровне и исследованы вопросительные предложения в коммуникативном аспекте, проанализированы семантические особенности вопросительных предложений, изучена их функциональная направленность в речевом акте, детально освещены особенности желательной семантики вопросительных предложений.

Ключевые слова: предложение, вопросительное предложение, коммуникация, семантика.

The article is aimed at analyses of the evolution of linguistics as for the semantic and communicative structure of interrogative sentences. Functional and semantic organization of interrogative sentences is revealed at communicative-pragmatic level and the communicative aspect is considered. The semantic features of interrogative sentences are analyzed, their functional orientation in an act of speech is studied, the features of «desirable» semantics of interrogative sentences are critically evaluated.

Keywords: sentence, interrogative sentence, communication, semantics.

Сучасна лінгвістика характеризується тенденцією до розгляду синтаксичних явищ не тільки в аспекті формальної структури, але й у плані вивчення їх функціонально-семантичної організації на комунікативно-прагматичному рівні. Об'єктом нашого дослідження є питальні речення української мови. Слід зазначити, що тривалий час цей тип речень вивчався в порівнянні з розповідними, які глибше проаналізовані, ніж питальні, хоч останні являють собою специфічний тип речення і мають свої особливості, досі ще не до кінця досліджені. У мовознавстві семантична і комунікативна структури речення розглядаються на матеріалі розповідного речення, при цьому особливості питальних речень не зовсім враховуються. Цим і мотивується актуальність нашого дослідження. Метою роботи є аналіз еволюції лінгвістичних поглядів на семантичну і комунікативну будову питальних речень української мови та розгляд

їхньої семантичної і комунікативної структури. Основні завдання нашої роботи: 1) дослідити еволюцію лінгвістичних поглядів на семантичну і комунікативну будову питальних речень; 2) дослідити будову питальних речень; 3) проаналізувати семантичні особливості питальних речень; 4) розглянути питальні речення в комунікативному аспекті.

Питальне речення з семантичного погляду виражає прагнення мовця одержати, підтвердити або заперечити інформацію. Питання слугує не для передавання інформації, а для її отримання. «Питальне речення, навіть якщо воно не обтяжене додатковими відтінками значень, містить у собі фактор мовця хоча б у тому, що виражає спрямованість інтересів людини, яка ставить питання» [15, с. 2]. Отже, семантика питальних речень може сказати про світ мовця досить багато. Розповідне речення містить у собі повідомлення, що є констатацією факту дійс-

ності, яку спостерігає мовець, або ж виявляється вираженням його думки щодо того чи іншого факту дійсності. Натомість питання завжди передає позицію активного комуніканта, воно спрямоване на додання картині світу цілісності, тому що відноситься до невизначених для суб'єкта мовлення фрагментів світу. І.П. Распопов визначає два важливі моменти, які характеризують будь-яке питальне речення з боку його семантики: «По-перше, спонукати співрозмовника до висловлювання з тим, щоб він задовольнив потреби мовця в певних знаннях, по-друге, вказати на те, які саме елементи думки, що відбиває той чи інший факт дійсності, виявляються для мовця невідомими» [19, с. 34]. Отже, питальні речення характеризуються тим, що містять у собі не твердження, а запитання.

Н.Д. Арутюнова вважає, що семантика речення відбиває ситуацію, тобто частку об'єктивної дійсності. Саме речення в такому разі є семантичною моделлю ситуації – пропозиції. Основою пропозиції є предикат, який показує ознаки предметів чи відношення між ними і визначає місце для учасників ситуації – аргументів. Розповідне речення формується предикатом і зумовленими його валентністю аргументами, що вказують на відповідні функції істот і неживих предметів. Виходячи з головної ролі предиката в структурі речення, кількість і форма аргументів керується лексико-граматичними властивостями дієслівної лексеми, яка більшою або меншою мірою потребує доповнень в залежності від ступеня своєї семантичної наповненості [1, с. 93]. Отже, залежно від валентності предиката у структуру речення будуть вводитися аргументи, які семантично пов'язані з предикатом, при цьому враховується зв'язок семантики дієслова з об'єктивною дійсністю. За А.П. Загнітком, валентність дієслова закладена в його семантиці і є віртуальною приналежністю лексеми [11, с. 33]. Прогнозованість аргументів простежується на рівні семантичної структури лексеми, в якій містяться відповідні синтагматичні семи, що вимагають своєї наступної наповнюваності на рівні речення. Але на відміну від розповідних речень, які позначають одну подію, одну ситуацію дійсності, описують певне положення речей об'єктивного світу, питальні речення містять запит адресата, тобто спрямовані на отримання інформації від адресата про ситуацію або подію загалом чи про якусь її складову, яка цікавить мовця. Запитання може стосуватися учасників (суб'єкт, об'єкт) і обставин (причина, місце, час тощо) цієї події, а також ситуації взагалі. О.М. Візгіна зазначає, що центром питального речення, його логічним предикатом будуть ті слова, які виділяються за допомогою певних мовних засобів (інтонації, питальних займенників і прислівників, питальних часток, порядку слів). Логічний предикат показує, що в цьому запитанні зацікавило мовця, яку інформацію він бажає отримати [7, с. 61].

Отже, у питальному реченні логічний предикат може не збігатися з граматичним, що відрізняє питальне речення від розповідного. У займенникових питаннях логічний предикат припадає на питальні займенники та прислівники і не збігається з граматичним присудком. У незайменникових питаннях він залежить від комунікативного завдання мовця: логічний наголос може виділити як присудок, так і другорядні члени речення.

Реченню як певному формальному типу мовних одиниць, як факту системи мови відповідає певний тип думки, який утворює мовну семантику речення. Він являє собою більш загальну мисленеву побудову, що об'єднує думку-судження, думку-запитання, думку-спонукання як свої різновиди. Основними диференційними ознаками цієї побудови, яка називається логемою, є предикативність, тобто співвіднесення змісту думки з дійсністю (вказівка на наявність відношення думки до дійсності), модальність, тобто розкриття характеру цього співвіднесення, і відносна завершеність розумового процесу. Загальний тип логеми і виступає як семантика речення. Отже, судження, запитання, спонукання утворюють семантику речення, зокрема таких його різновидів, як розповідного, питального і спонукального. В академічному виданні «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис «за ред. І.К. Білодіда дещо по-іншому розглядає проблему предиката у питальному реченні Л.О. Кадомцева. Предикат питального речення співвідноситься з дієслівною лексемою, а «питальні слова в конструкціях прямого питання завжди є елементом предиката тієї думки, яку це питання оформляє» [23, с. 131]. У питальних реченнях запит стосується змісту всього речення загалом або лише якогось окремого члена речення. Отже, А.М. Візгіна співвідносить логічний предикат та центр питальності, який містить у собі запит мовця. Л.О. Кадомцева не виділяє такого поняття, як «логічний предикат».

Для ситуації, яку відображає питальне речення, характерні такі структурні елементи: питання, адресат, адресант, відповідь. Не всі елементи можуть бути виражені одночасно, один з них може домінувати, деякі іноді відсутні, а іноді займають факультативне становище. Категорія питання займає провідне значення, хоча і може мати додаткові відтінки: повідомлення, припущення, спонукання, заперечення, підтвердження та інші. Категорія адресата є обов'язковим компонентом семантичної структури питального речення, оскільки питання ставиться з метою отримати відповідь, тобто заповнити інформаційну лакуну у знаннях мовця. Причому важлива наявність адресата, який володіє потрібною інформацією і може відповісти на поставлене запитання. Ставлячи запитання, мовець виходить з того, що відомо йому, а також з того, що, можливо, відомо також

реципієнту, котрий мав би забезпечити адресанта потрібною інформацією. Отже, «пресупозицію запитання складають умови, при яких питання може бути використано з метою вимоги інформації» [8, с. 16] (Дж. Катц, П. Постал, А. Санникова). У своєму смисловому контексті питальні речення містять лише запит на отримання знань. В. Кучереносов зазначає, що питальне речення володіє первинною і вторинною пресупозитивністю: первинна – це прохання (наказ) відповіді на поставлене запитання; вторинна – надання співрозмовникові певної інформації, необхідної для конструювання судження-відповіді [8, с. 16]. У семантичному значенні питальних речень Л.Ф. Бердник виділяє три семи: сема запитання, яка є основною, сема повідомлення, на основі якої реципієнт буде будувати відповідь, і сема спонування, яка вимагає відповіді від реального чи уявного співрозмовника [3, с. 88-89].

У семантичному плані питальні речення мають певні відмінності від інших типів речень. Так, від розповідних і спонукальних питальні речення відрізняються насамперед: а) наявністю питальних компонентів (займенникових, прислівникових слів та часток); б) специфічною питальною інтонацією; в) існуванням інформативного центру, який містить запит інформації і за допомогою якого підкреслюється те, що для мовця є найбільш важливим.

У питального речення інші ознаки такі самі, як і в розповідного та спонукального: а) усі комунікативні типи речення в структурному плані поділяються на прості і складні, двоскладні й односкладні, поширені та непоширені; б) питальні речення належать до граматично членованих синтаксичних одиниць, яким притаманна абстрактна структурна модель і парадигматичні відношення; в) питальні речення співвідносяться з дійсністю та відображають її, отже, їм властиві певні модальні значення.

Як зазначає Ш. Баллі, синтаксична форма питального речення має на меті бажання дізнатися щось від кого-небудь і повідомлення цього бажання [2, 61]. У самому змісті речення наявні два елементи: а) те, що відомо; б) те, що вимагає з'ясування. Ставлячи запитання, мовець орієнтується на поінформованість реципієнта, бажаючи з'ясувати чи уточнити, підтвердити або заперечити певну інформацію. Семантика речення розглядається як така, яка містить диктальну та модальну частини. Ці поняття, введені в широкий лінгвістичний обіг Ш. Баллі, визначаються як такі, що розрізняють, з одного боку, саме повідомлюване (тобто об'єктний смисл речення) – диктум, пропозицію – і, з іншого боку, відношення мовця до повідомлюваного, тобто модус речення, його модальність [2, с. 47]. Отже, запитання може відноситися або до диктуму, або до модусу, бути диктальним чи модальним. Якщо це диктальне питальне речення, то у змісті речення буде запит мовця на отримання інформації про весь диктум

чи запит на доповнення уявлення про диктум: *У чому справа?, Хто прийде до нас?*. Такі речення називаються ще власне-питальними з'ясувальними, займенниковими реченнями, питальними реченнями з питальним компонентом, частково-питальними реченнями. У модальному питальному реченні мовець буде мати на меті встановити правильність чи неправильність диктума або його частини: *Павло прийшов?, Чи ти відпочивав?*. Ці речення називаються ще власне-питальними уточнювальними, незайменниковими, питальними реченнями без питального компонента, загальнопитальними реченнями. Частково-питальні і загальнопитальні речення мають те спільне, що вони є формою відображення дійсності, спонукають наявного чи уявного співрозмовника до відповіді й при цьому спрямовані на розширення знань. У загально-питальних реченнях більшою мірою, ніж у частково-питальних, виявлене часткове знання предмета думки, і при них очікується лише ствердна або заперечна відповідь. Тим часом у частково-питальних реченнях міститься цілеспрямований запит про предмет думки, щодо якого ще немає знань. Різниця між загально-питальними та частково-питальними типами речень зумовлена не тільки формальним вираженням питального значення, але і характером запиту інформації про щось невідоме. У частково-питальних реченнях вказують на невідоме, а у загальнопитальних реченнях невідоме називається – це ознака, предмет, явище чи обставина. Мовець має повне уявлення про ситуацію, але не знає, чи відповідає воно дійсності, тому потребує підтвердження чи заперечення інформації.

Отже, питальне речення виражає лише запит, пошук, спрямований на з'ясування певної інформації. Семантична структура питального речення містить запит компетентності адресата, тобто загальне запитання щодо наявності в адресата інформації про певний складовий ситуації або ситуацію загалом, яка цікавить того, хто запитує. «Запит інформації, будучи універсальною комунікативною функцією категорії питальності, визначає в системі речень питальної модальності функціонально-семантичні типи, що об'єднуються на основі первинних і вторинних функцій» [20, с. 394]. У своїх первинних функціях запитання спрямоване на одержання конкретної інформації, у вторинних – на вираження емоцій, оцінок, ввічливого спонування, експресивного ствердження чи заперечення, підтримування контакту тощо. Крім свого основного значення запиту інформації, питальні конструкції можуть містити емоційно-експресивне повідомлення, спонування, оцінку тощо. Вторинні значення виявляються в процесі комунікації. При цьому, як зазначає С.Т. Шабат, відбувається нейтралізація питального значення, яке відсувається на другий план, проте не зникає повністю через те, що закріплене в структурі речення [24, с. 55]. Наприклад, візьмемо ситуацію, де одне і те ж

питання може реалізовувати не менш ніж два мовленнєві акти. Павло і Петро домовились про зустріч. Павло прийшов вчасно, а Петро запізнився. Павло ставить запитання Петрові: *«Котра година?»*. Задаючи це питання, Павло здійснює два мовленнєві акти: з одного боку, він запитує Петра, а з іншого – намагається збентежити його, тому що Петро може сприйняти питання Павла як спосіб його осудити за запізнення. Розмаїття комунікативних інтенцій настільки багате, що в окремих мовленнєвих актах питальна форма може передавати експресивне ствердження чи заперечення, спонукання, авторизовану оцінку, емоції. Ідентифікація та інтерпретація комунікативного наміру стає можливою лише в певному контексті, який є важливим чинником, що розкриває природу мовного явища в плані змісту [24, с. 57]. Л. Ліндстрем зазначає, що питальні конструкції часто використовуються для вираження директивного значення, тому що саме в цій функції висловленню надається ввічливіша форма. За допомогою питальних конструкцій може бути виражене значення припущення, різного роду привітань: *Ви до нас сьогодні завітаєте, чи не так?; Як ваші справи?*

Використання питальних конструкцій для вираження непрямих мовленнєвих актів є відомим лінгвістичним феноменом, тому крім канонічної інтеррогативної функції, спрямованої на отримання якої-небудь інформації, стає

доцільним виділити такі функції питальних речень: директивну, асертивну, фатичну (чи регулятивну) і експресивну (чи афективну).

Отже, речення є не тільки граматичною і семантичною одиницею, а й комунікативною, тобто таким висловленням, за допомогою якого ми спілкуємося між собою. Крім значення предикативності й семантичної структури в реченні наявне його функціональне значення, зв'язане з розподіленням комунікативного навантаження між його членами. Такі характеристики речення, як структурна схема, семантична структура є статичними [22, с. 87], а комунікативний аспект є динамічним. Розглянуте в статистичному аспекті речення автономне і самодостатнє, всі його властивості пояснюються зсередини, його власною формальною будовою. Проаналізоване в динамічному аспекті речення виступає не саме по собі, а як частина тексту, тобто в тому лінгвістичному і екстралінгвістичному контексті, в якому воно існує і набуває різноманітних стилістичних модифікацій. Перспективу подальшого дослідження становитиме здійснення поглибленого аналізу питальних речень у комунікативному аспекті щодо актуального членування речення. Необхідним є подальше поглиблення систематизації та вивчення наявних лінгвістичних поглядів мовознавців на досліджувану проблему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алисова Т.П. Опыт семантико-граматической классификации простых предложений // Вопросы языкознания. – 1970. – № 2. – С. 91-99.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 416 с.
3. Бердник Л.Ф. Вопросительно-побудительные предложения в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1989. – № 2. – С. 88-91.
4. Валимова Г.В. О взаимодействии формальной и грамматической структуры вопросительного предложения // Русский язык: Сб. трудов. – М.: Московский государственный педагогический институт им. В. Ленина, 1975. – С. 62-70.
5. Величко А.В., Туманова Ю.А., Чагина О.В. Простое предложение. Опыт семантического описания. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 120 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 213 с.
7. Визгина А.М. Значение форм изъявительного наклонения в вопросительных предложениях // Русский язык в школе. – 1979. – № 2. – С. 60-63.
8. Гуйванюк Н.В., Шабат С.Т. Питальні речення в сучасній українській мові. – Чернівці: Рута, 2000. – 66 с.
9. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
10. Дудик П.С. Питальні слова-речення // Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 230-232.
11. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
12. Загнітко А.П. Український синтаксис. – Ч. 1. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
13. Загнітко А.П. Український синтаксис. – Ч. 2. – К.: ІЗМН, 1996. – 240 с.
14. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского языка: Монография. – М.: Наука, 1982.
15. Кондратенко Н.В. Питальні речення в українському поетичному мовленні: Автореф. канд. філол. наук. – Одес. нац університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – 16 с.
16. Москальская О.И. Вопросы синтаксической семантики // Вопросы языкознания. – 1977. – № 2. – С. 45-56.
17. Плющ Н.П. Про один из засобів вираження суб'єктивної модальності речення // Укр. мова і літ. в школі. – 1975. – № 12. – С. 45-52.
18. Почепцов О.Г. Семантична структура питального речення // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 69-72.
19. Распопов И.П. Вопросительные предложения // Русский язык в школе. – 1958. – № 1. – С. 34-37.

20. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 824 с.
21. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 430 с.
22. Современный русский язык / Под. ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1989. – 560 с.
23. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 645 с.
24. Шабат С.Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 53-58.

Рецензенти: д.філол.н., професор О.А. Дубова,
д.філол.н., професор Т.В. Радзієвська

© Панкова М.В., 2009

Стаття надійшла до редколегії 20.03.09